

KÜÇÜK ASYA'DA GEÇ ANTİK ÇAĞ TOPLUMSAL HAYATINDA YAHUDİLER *

Ali ÖZKAN

Doktora Öğrencisi, Arkeoloji Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Ph.D. Student, Department of Archaeology, Graduate School of Social Sciences, Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey
<https://orcid.org/0000-0002-0101-8160>
<aliozkn35@gmail.com>

Makale Türü: Hakemli Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 16.01.2020, Kabul Tarihi: 30.06.2020

Öz: Sürgün mefhumu, Yahudi kültürel kimliğinin en belirleyici unsurlarından biridir. Asur İmparatorluğu'nun Yahuda'yı ele geçirmesiyle Yahudi nüfusunun ciddi bir kısmı Babil'den sürülmüş, bu olay Yahudilik açısından tarihsel süreçte inşa edilecek kültürel kimliğin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Tam da bu dönemde Tevrat'ın kanonize edilmesi ve yazıya geçirilmesi söz konusu olmuştur. Bu yönüyle sürgün, Yahudilik dininin ve tarihsel kimliğinin başlangıçlarına işaret eder. Zira sürgünle birlikte dinsel doktrin ve tarihsel hafıza daha da sabit hale getirilmiş; böylelikle de itikadın sınırlarının korunması kaçınılmaz bir gereklilik halini almıştır.

Yahudilik açısından tarihsel olarak her ne kadar ikinci olsa da daha önemli olan sürgün, İS 70'de Romalıların Kudüs'ü ele geçirmelerinden sonraki süreçte Yahudilerin isyan etmeleri ve Kudüs'ten ciddi oranda sürülmeleriyle olmuştur. Pers İmparatoru Kyros'un fermanıyla Babil sürgününden dönen Yahudiler Kudüs'teki tapınağı inşa etmişlerse de İS 70'de bu defa Roma İmparatorluğu'nun farklı yerlerine dağıtılmışlardır. Roma eliyle Kudüs, Yahudiliğe dair izlerin silindiği bir dönemi yaşamaya başlamıştır. Böylece binlerce yıllık Yahudi hafızasında Roma, Kudüs'ün tam karşısında yer alarak Yahudi olmayan dünyanın bir simgesi olmuştur.

* Bu makale *Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı*'nda (İzmir, 08-10 Kasım 2019) aynı başlıkla sözlü bildiri olarak sunulmuş ve *Bildiri ve Öz Kitabı*'nda özü yayınlanmış çalışmanın genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir. Doktora araştırmalarıma destek sağlayan Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.

Yahudi kültürel hafızasında "Roma" negatif çağrışımları yansıtıyor olsa da yüzlerce yıl Roma kentlerinde hayat bulmuş Yahudilerin bilinen varlığı, ilişkilerin çok daha karmaşık olduğunu işaret etmektedir. Çalışma sahası olarak belirlediğimiz Küçük Asya'daki Roma kentlerinden elde edilmiş arkeolojik ve epigrafik bulgular yardımı ile Yahudilerin toplumsal hayattaki yerleri sorgulanacaktır. Özellikle, toplumsal hayatın giderek yeni din olan Hıristiyanlığın etkisiyle, hissedilir oranda değişime uğradığı Geç Antik Çağ'da, Yahudiliğin, Hıristiyan itikadı başta olmak üzere, sosyal hayatın çeşitli aşamalarında etki unsuru olduğu akılda tutulduğunda önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Doğu Akdeniz'de yer alan Roma kentlerindeki Yahudileri ve "Gentile"leri karşılaştırarak inceleyecek olan çalışmamız, Roma kentlerinde ikamet eden Yahudileri ve kültürel kimliklerini hatırlamaya ve anlamaya katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağ, Roma İmparatorluğu, Diaspora, Yahudiler,

JEW IN THE SOCIAL LIFE OF LATE ANTIQUITY IN ASIA MINOR

Abstract: The notion of exile is one of the most decisive elements of Jewish cultural identity. With the Assyrian Empire's capture of Judah, a significant portion of the Jewish population was expelled from Babylon, which became an important element of the cultural identity to be built in the historical process for Judaism. It was precisely during this period that the Torah was canonized and transcribed. In this respect, exile marks the beginning of the Jewish religion and its historical identity. Because the religious doctrine and historical memory become more stable with exile; thus, the protection of the boundaries of creed has become an inevitable necessity.

The second, though historically more important, exile in terms of Judaism, came from the rebellion of Jews after the Romans conquered Jerusalem in 70 AD, and their total exile from Jerusalem. The Jews who returned from exile from Babylon with the rescript of the Persian Emperor Kyros, built the temple in Jerusalem, but this time in 70 AD they were distributed to different parts of the Roman Empire. Under the influence of Rome, Jerusalem began to live at a time when traces of Judaism were erased. Romans became a symbol of the non-Jewish world and fall within the heart of Jerusalem.

Although the "Roman Empire" reflects negative connotations in Jewish cultural memory, the presence of Jews who have lived in Roman cities for hundreds of years indicates that the relations are much more complex. With the help of archaeological and epigraphic findings obtained from Roman cities of Asia Minor, we have determined as the study area, the place of Jews in social life will be questioned. Particularly in the Late Antiquity, when social life has changed considerably under the influence of Christianity, which is a new religion, the importance of Judaism in various stages of social life, especially Christian faith, is better understood. Our study, which will be examined by comparing the Jews and gentiles in the Roman cities in the Eastern Mediterranean, aims to contribute to remember and understand the Jews who have been inhabited in the Roman cities for hundreds of years and their cultural identities.

Keywords: Late Antiquity Age, Roman Empire, Diaspora, Jews,

Giriş

Küçük Asya diasporasında, geçmişi Hellenistik Çağ'a uzanan yerleşim birimlerinde varlık göstermiş Yahudilere rastlanılmaktadır.¹ Örneğin Sardeis kentinde, İÖ 3. yüzyıldan 7. yüzyıla değin arkeolojik ve epigrafik buluntularda Yahudilere dair somut veriler tespit edilmiştir.² Üstelik Sardeis, Yahudi dini ritüellerine tahsis edilmiş mekânsal veriler de içerir. Roma-Gymnasium yapısının bir kısmında dönüştürülerek inşa edilen sinagog yapısı, Küçük Asya için erken bir örnek olma özelliğini taşımaktadır.³ Antik Lydia bölgesi sınırlarında yer alan Sardeis, kuşkusuz Yahudi toplulukları barındıran kentler arasında dikkat çekici bir yerleşimdir, ancak tekil bir örnek değildir. Yahudi toplulukları oldukça geniş bir bölgede varlık göstermiş, kent ve kırsal yerleşimlerin çeşitli organizasyonlarına dâhil olmuşlardır.⁴

Bu araştırma metninde bilhassa Roma İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Çağ olarak arkeolojik literatürde tanımlanan evreler üzerinde durulmaktadır. Başlangıç için Roma İmparatorluk Çağı Yahudilerini ele almak adına Hadrian dönemi tercih edilmiştir. Hadrian genel olarak imparatorluk kapsamında yer alan yerel kültür ve dinleri teşvik eden bir politika izlemiştir. Ancak 115 yılında Bar Kohba olarak da isimlendirilen Yahudi İsyanı Hadrian'ın bu genel prensibinin tersi yönde sonuçlanmış bir vaka idi. Aleksandria çevresindeki Yahudilerin başlattığı isyan, sonraları Merkezi Mısır, Yahuda, Mezopotamya ve Kıbrıs'a yayılmıştır. İsyân Hadrian tahta çıkmadan önce genel olarak bastırılmış ancak nihai müdahale Hadrian eliyle gerçekleşmiştir.⁵ Dönem kaynaklarının aktardığı bilgilere bakılırsa, isyan çok şiddetli bir biçimde bastırılmıştır. Romalı olmanın karşılığı olan Yahudilerin bu isyanı ve imparatorluğun tavrı neden ve sonuçlarıyla burada tartışılacaktır.

Yahudi topluluklarının araştırılması, farklı bir kültürel kimlik olan Yahudilerin Pagan-“*Gentile*” ve Hıristiyanlar ile çatışmaları yahut etkileşimlerini çözümlemek dönemin sosyokültürel hayatını daha doğru kavramamız için

¹ Bazı araştırmacılar Küçük Asya'da Yahudi varlığının başlangıcı için İÖ 6. yüzyılı önermektedir. Aynı yüzyılda yaşanan Babil sürgünü sonrasında, deniz ticaretinde aktif rol oynamış Yahudilerin Küçük Asya kıyı yerleşimlerine dahil olmuş olabileceği üzerinde durulmuştur. Biz, mevcut yazılı ve arkeolojik buluntular göz önünde alınarak başlangıcı Hellenistik dönem olarak kabul ettik. Bz. Siren Bora, *Anadolu Yahudiler Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2017, ss. 37-41.

² Bu araştırma metninde aksi belirtilmedikçe tarihllemeler İsa'dan sonradır.

³ Andrew R. Seager, “The Building History of the Sardis Synagogue”, *AJA*, VOL. 76, NO 4, 1972, SS. 425-435.

⁴ Antik Çağ'da Cilicia bölgesi Yahudileri, arkeolojik ve epigrafik veriler yorumlanarak yakın tarihte çalışılmıştır. Bkz. Murat Özyıldırım, Sevim Ayteş Canevello, *Cilicia'da Yahudiler*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019.

⁵ Mary T. Boatwright, *Hadrian And The Cities of The Roman Empire*, Princeton University, 2000, s. 174.

önem arz etmektedir. Giderek Hıristiyan bir imparatorluk görünümüne bürünen Roma, bu geçiş sürecini Geç Antik Çağ'da yaşamıştır.⁶ Çalışmanın ikinci kısmında Geç Antik Çağ Küçük Asya yerleşimlerindeki Yahudiler ile diğerlerinin ilişkileri üzerinde durularak dönemin sosyokültürel yansımaları ele alınmıştır.⁷

1. Yahudiler ve Romanizasyon

Grekçe *diaspeiro/ διασπείρω* saçmak, dağılmak fiilinden türeyen diaspora sözcüğü, kültürel hafızasında sürgünün önemli bir yer ettiği Yahudilerin sıkça tarihlerinde atıf yaptıkları olgudur.⁸ Babil sürgünü ile başlayan diaspora süreci yüzlerce yıl çeşitli dönemlerde tanık olunan sürgünlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kendilerini köklerinden koparılmış gezginler olarak gören Yahudiler, diasporada dahil oldukları yerleşim birimlerinde kültürel kimliklerini muhafaza ederek entegre olmuşlardır.

Eski Ahit'in Yehova'sı bir yerin tanrısı değil, zamanının tanrısıydı, onu izleyenlere, meşakkatli yolculukları için kutsal hedefler vaat eden bir tanrıydı. Yahuda'dan çıktıklarında dini ve etnik olarak azınlıkta yaşamlarını sürdürmüşler, itikatları gereği anayurda dönmek arzusu içerisinde yaşamışlardır. Bu inanç diasporada yasal ve sosyal açıdan yaşanan problemlere karşı dayanma gücü de sağlamıştır.⁹ Onlara göre, İsrail tanrı gibi tektir ve tanrı ise kralların kralıydı. Bu durum Roma İmparatorluğu boyunca yaşanan gerilimlerin ana nedeni olmuştur. Roma dünyasındaki yaygın Neokor kültlerine saygı duymamışlar¹⁰, üstelik imparatorları kafir, baskıcı ve zalim olarak tanımlamışlardır.¹¹

⁶ Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan bir hüviyete bürünme süreci ve imparatorlar ile kilisenin çeşitli yönlerde ilişkilerini ele alan detaylı bir çalışma için bkz. Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul, Divan Kitap, 2017.

⁷ Türkiye'de Geç Antik Çağ araştırmaları, arkeoloji ve tarih disiplinlerinin son yıllarda giderek daha fazla bu alanda çalışmalar üretmesiyle ivme kazanmıştır. İki disiplinden oluşan uzmanlarca hazırlanan yakın tarihli bir çalışma Lykos Vadisi ve komşu bölgelerin Geç Antik Çağ verilerini ele almıştır. Bkz. Celal Şimşek, Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2018. Aynı çalışmada Kaçar, Geç Antik Çağ'ın araştırma tarihçesi ve kronoloji önerilerini sunduğu çalışma için ayrıca bkz. Turhan Kaçar, "Geç Antik Çağ Nedir?" ss. 3-11.

⁸ Siren Bora, *Başlangıçtan Günümüze Tire'de Yahudi İzleri*, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 14.

⁹ Nicholas de Lange, "The Byzantine Jewish Other, Identity and The Other Byzantium", *Papers From The Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (Eds: Koray Durak-Ivana Jevtic), İstanbul, Anamed, 2019, s. 35.

¹⁰ İmparatorun gücü eliyle Roma'nın gücünü sembolize eden Neokor kültleri, imparatorları tanrısalılaştıran bir dizi ritüelleri içermektedir. Bkz. S. R. F. Price, *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, (Çev. Taylan Esin), Ankara, İmge Kitabevi, ss. 313-314; Stephen J. Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family*. Religions in the Graeco-Roman World, Volume116, Leiden, Brill, 1993, ss. 50-59.

¹¹ Nicholas de Lange, 2019, s. 35.

Ele aldığımız konu çerçevesinin başlangıcı olan Hadrian dönemi, 117-138 tarihleri arasındadır. İmparatorluk bu dönem merkezi Akdeniz havzası olmak üzere, kuzeyde İngiltere, güneyde Yukarı Nil, Suriye ve Ermenistan'ı kapsayan devasa bir yönetim alanıydı. Akdeniz ve yakın çevresi klasik Greko-Romen toplumsal yapısını görünümde iken imparatorluğun uzak köşeleri özgün sosyo-kültürel yapılarını muhafaza etmekteydi. Yaklaşık 40 Roma eyaletinin bazılarında kendi etnik, kültürel ve dini yapılarıyla Roma yönetimine dâhil olmuş halklar yer almaktaydı.¹² Romanizasyon olarak tanımlanan kavram tam da bu noktada devreye girmektedir. Kavram kısaca, Roma İmparatorluğu'nun bilinçli olarak yürüttüğü politikalarla, geniş coğrafyada yaşayan halkları "Romalılaştırması" olarak açıklanmaktadır.¹³ Roma'ya tabi olan bölgeler bu sayede, imparatorluğun sosyal ve ekonomik örgütlenmesine eklenmekteydi.¹⁴

İmparatorların asıl ilgilendiği husus farklı kültürel kodlara sahip çok çeşitli halkların bağlılığını sağlamak olmuştur. Romanizasyon süreci bir devlet politikası olarak işlemiş, farklı bölgelerde farklı yansımalar, kabul ve direnişler olmuştur. Politikanın en önemli aracı kentleşme idi. Roma eliyle inşa edilen toplum, kent hayatının bileşenleri aracılığıyla ortak ve ideal, gözle görünür bir düzen yaratmaktaydı. Ancak ordu olası isyan ve direnişlere karşın her daim hazırlıktaydı. Bu gibi durumlarda hızlı ve acımasızca müdahale edilmekteydi. Tıpkı Hadrian döneminde yaşanan Yahudi İsyanı'nda olduğu gibi.¹⁵

Hadrian, iktidarını anıtlarda ve kamu binalarında görülmesini görev edinmiş bir imparatorluk süreci geçirmiştir. Canla başla imparatorluğun pek çok noktasına yaptığı seyahatleri ve teşvik ettiği imar projeleri aynı gayretin yansımalarıydı.¹⁶ Peki, imparator tüm bu büyük çabayı niçin sürdürmüştü? Soruya yanıt aramak için odağımızı başkent Roma'da Hadrian döneminde inşa ettirilen Pantheon binasına yöneltmeliyiz. Pantheon, imparatorluğun görsel düzeni ile iktidarın toplum inşa etme gayretinin sıkı sıkıya bağlı olduğu sıra dışı bir mekândır.¹⁷ Pantheon üzerine araştırma yapan William L. McDonald'ın ifade ettiği gibi bina, giderek varlığını daha fazla hissettiren, bambaşka bir

¹² Boatwright 2000, s. 3.

¹³ Pınar Özlem Aytaçlar, "Küçük Asya'nın Romanizasyon'u", Romalılar I, *Doğu Batı*, Sayı 49, 2009, s. 286.

¹⁴ Sevgi Aktüre, *İÖ 6.Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018, s. 150.

¹⁵ Boatwright 2000, s. 4.

¹⁶ Hadrian dönemi imar faaliyetleri ve politikaları için bkz. Onur Gülbay, *Anadolu'da İmparator Hadrian Dönemi İmar Faaliyetleri*, İstanbul, Alim Yayınları, 2015.

¹⁷ Richard Sennett, *Ten ve Taş Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*, (çev.Tuncay Birkan) İstanbul, Metis Yayınları, 2014, ss. 76-77.

çağın arifesinde inşa ettirilmişti. Bu yeni oluşum ise, ideal Roma tanrılarına alternatif Doğu dinlerinin yükselişiydi. Özellikle de Hıristiyanlığın.¹⁸

İmparatorun olduğu gibi tebaasının da tesis edilmiş görsel düzenden yararlanmaya ihtiyacı vardı. Sennett'in ufuk açıcı çalışmasında belirttiği gibi; inanç dünyalarının çeşitli dini oluşumların eleştirileri ile daha da fazla yıpratıldığı bir zamanda Romalılar, kent sokaklarında, hamamlarında, tiyatrolarında, forumlarında gördüklerine inanmak isteyerek teminat aramaktaydılar. Mevcut düzenin meşru ve ideal düzen olduğunun görünmesi, inanılması hayati bir ihtiyaçtı.¹⁹

Yahudi dini ve Hıristiyanlık ise, görünmeyen ilahi bir güce iman ederek imparatorun inşa ettiği sistemi reddetmekteydi. Hadrian giderek kalabalık gruplar halinde kentlerde cemaatler oluşturan Hıristiyan yükselişini görerak ve hissederek büyük projesi Pantheon'un baniliğini üstlenmiş olmalıdır. Zira Hıristiyanlar, daha Traianus döneminde tarihi kayıtlara geçen olaylarda zikredilmektedir. 111-113 yılları arasında Bithynia valiliği görevini sürdüren Gaius Plinius Caecilius Secundus, İmparator Traianus'tan, sorumluluk sahasındaki Hıristiyanlara karşı nasıl bir tutum takınması gerektiğini mektuplarında sormaktadır.²⁰

Hadrian hoşgörülü ve farklı kültürlere saygılı bir yönetim benimsemiş olsa da, ideal Romalılık projesini her daim sürdürmüştür. Çünkü İmparatorluk döneminde kentlere ve kırsala²¹ ve aynı zamanda askeri örgütlenmelerine neredeyse takıntılı boyutlarına varan bir devamlılıkla değişmez, tek biçimli bir örüntü dayatan Romalılık hâkimdi.²² Kuzey Afrika'da, Küçük Asya'da yahut İngiltere'de inşa edilmiş Roma kentleri birbirinin benzeri plan ve öğeleri ile inşa edilmişlerdir.²³

Hadrian eliyle inşa edilmiş Pantheon aynı mekânda sembolize edilen tanrıların mutabık ve uyumu ve tanrıların aracılığıyla imparatorluğun birliğini

¹⁸ William Lloyd MacDonald, *The Pantheon: Design, Meaning, and Progeny*, Harvard University Press, 1976, ss. 88-89.

¹⁹ Sennett 2014, s. 77.

²⁰ Zafer Duygu, *Nikomedeia (İzmit) ve Hıristiyanlık İlk Beş Yüzyıl*, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2018, s.28.

²¹ Romanizasyon kent merkezlerinde olduğu gibi periferide kırsal yerleşimlerde de zaman içerisinde görünür olmaktadır. Roma'nın belki de en büyük kültürel unsuru sayılabilecek hamamlar, II.-III. yüzyıllarda pek çok kırsal yerleşime dahi ulaşmış bir yeniliktir. Kırsalda Romanizasyonun yansımaları için bkz. *Village Society in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Columbia University, 1997, s. 350.

²² Joseph Rykert, *The Idea of Town, The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Faber and Faber, 2011, s. 62.

²³ David J. Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity Experiencing the Roman Empire*, Princeton University Press, 2011, ss. 147-153.

simgeleyen özel bir eser idi.²⁴ Böylesi bir özel eserde Roma ideallerinin tasarlanması şaşırtıcı değildir. Kent tasarımında nasıl bir geometrik düzen kaygısı duyuluyorsa, Pantheon yapısında da bu yinelenmiştir.²⁵ Pantheon'un iç mekânı dönemin teknolojik gelişimi olarak geniş çaplı bir kubbe ile örtülerek ve merkezinde bırakılan *oculus*/göz-açıklık ile tanrıların aynı kubbe altında birliği ve dolayısıyla da bu tanrılara inanan Roma halklarının birliğini yansıtmaktaydı.²⁶ Dışarıdan binaya giriş; tapınak cepheli bir pronaos, orta geçit ve iç mekan-naos şeklinde sağlanır. Zemin iç mekânda nasıl ilerleneceğini buyurmasına kare ve çemberden oluşan geometrik şekilli şeritlerle yönlendirilmiştir. Asıl mekânın zemini tıpkı bir dama tahtasını andıran muntazam kare ve çemberlerle bezenmiştir.²⁷

İç mekân zeminindeki bu tasarı, Mimar Vitruvius'un kanonlarında önerilmiş düzenin yansımasıdır. Vitruvius ideal bir mimari düzeni ve kent tasarımını insan bedeninden ilham alarak standardize etmektedir. *Mimari Üzerine On Kitap* adlı eserinde şunları aktarır:

İnsan vücudunun merkez noktası doğal olarak göbeğidir. Çünkü, bir adam elleri ve ayakları açık olarak arka üstü yattığı zaman el ve ayak parmaklarının uçları göbeğine yerleştirilen bir pergelin çizdiği dairenin çerçevesine düşecektir. İnsan vücudundan dairesel bir şekil elde edildiği gibi kare bir şekil de çıkabilir. Çünkü ayak tabanının başın tepesine olan uzaklığını ölçer ve bu ölçüyü yana açılan kollara uygularsak, tıpkı tam kare düz yüzeylerde olduğu gibi, eşitliğin uzunluğa eşit olduğu görülecektir.²⁸

Daha sonra Rönesans sanatçısı Leonardo Da Vinci'nin yaptığı tam da böyle bir tasarımıdır. İdeal beden formları, ideal bir kentin tasarımıyla doğru orantılıdır. Arkeolojik araştırmalarla açığa çıkan Roma kentlerinde kare ve dairesel plan şemasının sıklığı bunu doğrulamaktadır.

Roma imparatorlarına ilham veren ideal beden Yahudi topluluklarının bedenlerinde uyguladıkları sünnet işlemi ile alt üst edilmekteydi. Sıkı sıkıya tabi oldukları takvimleri, yazıları ve kutsal metinlere göre yaşam süren Yahudilerin sünnet geleneğini Roma'nın asla kabul edememesi belki de bu nedenle idi.

²⁴ William L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire I*, Yale University Press, 1982, s. 118- 121.

²⁵ Özellikle yeni Roma'ya dahil olan Kuzey Afrika kentlerinde katı bir geometrik düzen görülebilmektedir. Geniş ana caddelere komşu eşit insulalardan meydana gelen kent dokusu adeta bir dama tahtasını andırır.

²⁵ Sennett 2014, s. 88, 92.

²⁶ Jean-Pierre Adam, *Roman Building, Materials and Techniquesss*. Roudledge, 2005, 380, 387

²⁷ Sennett 2014, s. 88, 92.

²⁸ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. Suna Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 2005, s. 51

Nikaia doğumlu Romalı yazar Cassius Dio'ya göre; Yahuda'da Yahudi Mabedi yakınlarında Jupiter Optimus Maximus tapınağı inşa etme ve askeri koloni kurma girişimi 132-135 yılları arasındaki III. Yahudi isyanına sebep olmuştur. İsyanın diğer sebep ise; sünnetin yasaklamasıdır.²⁹ Koloni kurulumu muhtemelen 129-130 yılında başlanmış, Hadrian'ın bölgeye gelişi ve isyanın bastırılmasıyla tamamlanabilmiş olmalıdır. Bu isyan sonrasında Yahudilerin kutsal kente girişleri yasaklanmış ve sünnet yasağı genel bir imparatorluk tavrı olarak uygulanmaya başlanmıştır. Tüm bu girişimler Yahudi kültürel kimliğini zayıflatmak adına uygulanmış bir politikaydı.

Romalılaştırmanın önünde bir engel teşkil eden Yahudiler, Bark Kohba olarak da adı geçen bu isyanda Yahuda ve çevresinde ciddi bir kayıp yaşar. Cassius Dio'nun ifadelerine bakılacak olursa; 985 Yahudi köy yerleşimi ve 580,000 isyancı yok edilmiştir. (*Cassius Dio* 69. 14.1.-3). İsyanlar sırasında Yahudiler açıkça Roma yönetimiyle ilgili binaları ve Pagan tapınaklarını hedef almışlardır. Bu refleksi ideale olarak topluma sunulan sisteme bir başkaldırıdır.³⁰ Kyrenica'da isyan sonrasında tarihlenen pek çok epigrafik kanıt bu isyan sonrası restorasyonu gerçekleştirilen yapılara ait yeniden inşa yazıtlarıdır. Kyrenica Apollon tapınağı yanında yer alan İmparatorluk Çağı hamamına ait onarım yazıtı buna bir örnektir. Aynı kentte, Zeus tapınağı, Hekate tapınağı da ciddi hasar aldığı yazıtlar yardımı ile anlaşılmaktadır.³¹

Bar Kohba Savaşı sonrası bölgede ve kıyı şeridinde yeniden hâkimiyet kuran Roma, Yahuda'nın ismini Colonia Aelia Capitolina olarak değiştirilmiş, bölgenin adı ise tarihsel süreçte komşu rakiplerine ithafen Syria Palestina olarak yeniden oluşturulmuştur. İki halk hamamı, bir tiyatro, anıtsal bir nymphaion ve 12 kemerli anıtsal bir kapı Hadrian çağında Colonia Aelia Capitolina'da inşa edilen yapılardandır.³² Hadrian eliyle uygulanmış Romanizasyon sürecinin alametifarikası olan tüm bu yapılar kentte Yahudi izlerini silmek için uygulanmış olmalıdır. İsyanın bastırılmasıyla bölgeden pek çok Yahudi farklı yerlere göç ederek, diasporada hayatlarına devam etmişlerdir.

²⁹ Boatwright 2000, s. 197.

³⁰ Martin Goodman, "Jews, Greeks, and Romans", (Ed. Martin Goodman) *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford University Press, 1998, s. 7.

³¹ Bu yıkımlara dair arkeolojik kanıtlar 1920'lerden bu yana İtalyan ve İngiliz ekiplerce sürdürülen kazı çalışmaları ile ulaşılmıştır. Dr. Susan Walker, Kyrenica'da bu hususta arkeolojik bulguları şurada yayınlamıştır: "The Architecture of Cyrene and Panhellenion", *In Cyrenica in Antiquity*, (Ed. Graema Barker, John A. Lloyd, Joyce M. Reynolds.) British Archaeological Reports, 1985 London, ss. 97-104.

³² Boatwright 2000, s. 201; Werner Eck, "The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View," JRS 89, 1999, ss. 76-89.

2. Geç Antik Çağ'da Küçük Asya Diaspora Yerleşimlerinde Yahudiler

Roma İmparatorluğu ile Yahudiler arasındaki ilişkilere bir bakış sunmak için ele aldığımız Hadrian dönemi şiddet olaylarını içeren karamsar bir manzaraya sahiptir. Fakat tarihsel süreç daima kötücül olaylarla devam etmemiştir. Sibylline Oracles, Maccabees, Josephus, Philo, Cicero gibi antik çağ yazarları ve Küçük Asya kentlerinde sürdürülen arkeolojik araştırmalar, bu kentlerde hayat bulmuş Yahudilerin gündelik hayatın çeşitli aşamalarında aktif rol oynayarak katkı sunduklarını ortaya koymaktadır.

Yahudi toplulukları barındıran kentlerden elde edilmiş epigrafik malzemeler, bilgi edinebildiğimiz önemli bir sahadır. Ancak bu malzemelerde, topluluğun sınırlı bir yansıması olduğu unutulmamalıdır. Çeşitli inşa yazıtları ve mezar stelleri gibi örneklerine rastladığımız epigrafik bulgular toplumun gündelik hayatının tamamını yansıtmaktan ne yazık ki uzaktır.³³ Aynı şekilde arkeolojik konteks içerisinde Yahudi varlığına işaret edecek mekânsal tanımlama yahut materyal kültürünün tespiti kolay değildir. Bir arkeolojik bulguyu Yahudi'ye ait yapan şeyin ne olduğu, bu arkeolojik bulguları Helen-Roma sınıflandırmasından ayıran şeylerin neler olduğu sorusu ihtiyatlıca yanıtlanmalıdır.³⁴

Arkeolojik araştırmalarda somut olarak Yahudi toplulukları içeren yerleşimlere odaklanarak tartışmayı sürdüreceğiz. İlk olarak, Sardeis kenti verilerini ele alarak başlayabiliriz. Kentte tespit edilen sinagog yapısı, Küçük Asya'da inşa edilmiş büyük bir yapıdır. Roma Hamam-Gymnasium kompleksinin bir kısmında dönüştürülerek inşa edilmiştir.³⁵ Roma tarihçisi Jesuphus, Sardeis sinagogu için İÖ. 1. yüzyılda inşa edildiğinden bahsetmiş olsa da, arkeolojik kazılar mekânın daha ileri bir tarihe ait olduğunu kanıtlamıştır.³⁶

Yaklaşık olarak 270 yılı sinagogun ortaya çıkışı olarak önerilmektedir ve son şeklini ise IV. yüzyılda almıştır. Sinagogun nihai formu genel olarak şu şekildedir: girişte zemini mozaiklerle kaplı perisylli bir avluya girilmekte, merkezde bir çeşme ve suyla ilgili ritüellerin gerçekleştiği havuz/mikve yer almaktadır. Sinagog yaklaşık olarak bin kişilik bir mekândır. Bir uçta olasılıkla menora ve Toranın bulunduğu iki kutsal mekân yer alır. Diğer uçta ise, yaklaşık yetmiş kişinin oturacağı apsis kısmı yer almaktadır. Apsisin önünde,

³³ Paul Trebilco, *Jewish Communities In Asia Minor*, Society For New Testament Studies, Monograph Series 69, Cambridge University Press 1991, S. 2.

³⁴ David Noy, "Jewish Archaeology And Art In Antiquity", (Ed. James K. Aitken, James Carleton Paget), *The Jewish-Greek Tradition In Antiquity And The Byzantine Empire*, Cambridge University Press 2014, s. 200.

³⁵ Paul Trebilco, *The Jews In Asia Minor*, 66-C. 235 Ce,

³⁶ Paul Trabilco, "The Jews In Asia Minor, 66-C. 235 CE", (Ed. Steven T. Katz), *Judaism Volume IV The Late Roman-Rabbinic Period* Cambridge University Press, 2008, s.76.

kartal bezemeli ve Lydia tipi aslan heykellerinden oluşan spolia bir masa yer alır. İç mekânın zemini ve duvarları zengin mozaik ve mermer dekorasyonu ile zenginleştirilmiştir. Sinagog kazılarında seksenden fazla yazılı kalıntıya ulaşılmış ve bunların büyük çoğunluğu Grekçe yazılıdır.³⁷ Binanın stili açıkça yerel toplum ve yerel mimari tasarı dikkate alarak inşa edilmiştir.

Sardeis sinagogu özelinde Yahudi arkeolojisinin yan anlamlarını ele alalım. İnşa tarihi öncelikle dikkat çekicidir. Sinagog 3. yüzyıl içerisinde kentten Roma İmparatorluk Çağı'nda inşa edilen hamam/gymnasium kompleksinden dönüştürülmüştür. Roma tarihi, 3. yüzyıl krizi olarak da vurgulanan yönetsel ve sosyoekonomik bir kriz yaşamıştır. Sardeis kentinde geçmişi İÖ 3. yüzyıla dayanan Yahudi topluluğunun kent hayatındaki uzun geçmişi ve diasporada yaşam tecrübeleri Bonz'un da ifade ettiği gibi, cemaatin 3. yüzyıl krizinde kentte ekonomik olarak öne çıktığı anlaşılır.³⁸ Mali açıdan hamam yapısının işlevini sürdürmesi kriz zamanlarında büyük bir mesele olması muhtemeldir. Çünkü imparatorluk hamamları, geniş ve büyük ölçüdeki iç mekanlarıyla ısıtılması yüksek maliyetler gerektirmekteydi. Bu şartlar altında imparatorluk hamamının asıl işlevini sürdürmeyip kentte yönetici statüleri de bulunan Yahudilerin yapıyı sinagog olarak yeniden tasarlayıp dönüştürdükleri kabul edilebilir.

Sardeis sinagogu ekonomik avantajlar neticesinde inşa edilmiştir. Ancak mekânın yerinin seçilmesinin pratikte de karşılığı vardır. Çünkü hamam/gymnasium yapısının Roma döneminde zengin mermer mozaiklerle iç dekorasyonu, mikve olarak da kullanılacak hazır su sistemi Yahudi kültürel kimliğinin dışı vurumu için büyük avantaj sağlamıştır. Her halükarda bina Yahudiler için prestijli bir anıttır. Yahudi topluluğunun her üyesine diasporada gözle görünür bir kültürel kimlik, aidiyet imgesi sunar. Anıtsal mekâna adımını atan kimse, güdültüleri, ilahileri dinler; tütsü kokusunu solur; bu dünyayı, günahın ve kefaretin dünyasını hisseder; bir ideolojiyi alımlar; sembolleri deşifre ederek seyreder.³⁹ Kültürel sembolizme hizmet eden mimari plastik öğelere şahit olmanın ötesinde, bu mekân akustik niteliklere de sahip olmalıdır. Dinsel bir binadaki sessizliğin bile belli bir musiki karşılığı söz konusudur. Mekânın işlevine uygun eylemlerin gerçekleştiği koşuşturmaların tamamı mekânı tamamlayan ana unsurlardandır.⁴⁰

Sardeis "Hellenistik Yahudiler" şeklinde radikallerin eleştirdikleri bir cemaati barındırmaktaydı. Kentin Yahudileri, yerel kültür ile entegre olmuş ve Grekçe

³⁷ Trabilco 2008, s. 77.

³⁸ M. P. Bonz, "The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of its Rise to Prominence," *HSCP* 93, 1990, s. 356.

³⁹ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, Sel Yayınları, 2019, ss. 232-233.

⁴⁰ Lefebvre 2019, s. 237.

isimleri benimseyip, Grekçe yazmayı, İbraniceye oranla tercih etmekteydi.⁴¹ Çoğunluğu Grekçe konuşan Küçük Asya kentlerinde Yahudilerin de Grekçe konuşmasını şaşırtıcı bulamayız, ancak topluluk İbraniceyi de tamamıyla terk etmiş değildir.⁴²

Hamam-gymnasium yapısı ayrıca, Hellenistik Yahudilerin, aktif olarak spor yarışmaları, atletizm aktivitelerine dâhil oldukları bir dünyada aşına oldukları bir mekândır. 398- 404 tarihlerinde Konstantinopolis Piskoposu Khrysostomos'un eserlerinde pek çok atletik metafor barındırır.⁴³ Genel olarak kutsallığı bir yarışmaya benzetmiş ve İbrahim, Yusuf, İsa, Paul ve özellikle de Yakup, büyük atletik kahramanlar olarak zikredilmiştir.⁴⁴

Hellenistik Yahudiler, kent hayatının önemli bir unsuru olan atletizm fiziksel bir direnç sağladığı gibi dini yönden de fayda sağladığını düşünmekteydi. Bu yorumu yapabileceğimiz diaspora yerleşimlerinde, Yahudilerin enerjik bir şekilde sporla uğraştıklarına dair delillerimiz vardır. Örneğin Philo Judaeus'un yazıları, İskenderiye Yahudilerinin atletik festivallere katılmaya hevesli, dönemin Grekçe yazılı edebiyatına vakıf, Yunan felsefesi öğrenen, gözlem yapan çok yönlü bir Yahudi imajı çizer.⁴⁵

Gymnasium üyeliği ayrıca, Hellenistik Yahudiler için vatandaşlığa doğru atılan ilk adımdı. Bu durum dini azınlıkta olan Yahudilerin diğerleriyle entegre olması ve kabulü için oldukça önemlidir. Sardeis yakınlarında, Lydia bölgesi Kaystros vadisi kentlerinden Hypaipa'dan gelen bir yazıtı bu noktada ele alabiliriz.⁴⁶

Hypaipa'da ele geçen dört satırlık yazıtta 'louθαί|ων νε|ωτέ|πων. "*Ioudaion Neoteron / Yahudi Gençlerin Yeri*" yazmaktadır. Sardeis kentinde sinagog edinme hakkına sahip olan Yahudiler, III. yüzyılın başına tarihlenen bu yazıtta görüldüğü gibi, Hypaipa'da da kabul görüp, yurttaş olarak tanımlanmış

⁴¹ Trebilco 1991, s. 44.

⁴² Nicholas de Lange, "Hebraism and Hellenism: The Case of Byzantine Jewry", *Poetics Today*, Vol. 19, No. 1, *Hellenism and Hebraism Reconsidered: The Poetics of Cultural Influence and Exchange I*, Duke University Press 1998, s. 142.

⁴³ Michael Poliakoff, "Jacob, Job, and Other Wrestlers: Reception of Greek Athletics by Jews and Christians in Antiquity", *Journal of Sport History*, Vol. 11, No. 2 Summer, 1984), s. s. 51.

⁴⁴ Bir adam gün ağarıncaya kadar onunla güreşti. Yakup'u yemeyeceğini anlayınca, onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Öyle ki, güreşirken Yakup'un uyluk kemiği çıktı. Adam, "Bırak beni, gün ağarıyor" dedi. Yakup, " Beni kutsamadıkça seni bırakmam" diye yanıtladı. Adam, adın ne diye sordu." Yakup." Adam, " Artık sana Yakup değil, İsrail denecek" dedi. " Çünkü Tanrı'yla, insanlarla güreşip yendin". Yarattılış 32, 22-28. İsrail: Tanrı'yla güreşir anlamına gelmektedir.

⁴⁵ Poliakoff 1984, s. 63.

⁴⁶ Sencan Altınoluk, *Hypaipa A Lydian City During The Roman Imperial Period*, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, s. 55.

olmalıdır.⁴⁷ Antik Kaystros havzası kentlerinden olan Hypaipa, verimli tarım arazileri ve bol su kaynakları bulunan bir kent özelliği sunmaktadır. Sardeis kadar tarihsel süreçte büyük bir kent olamasa da, bu kente ulaşan ticaret yolu üzerindeki konumu Hypaipa'ya avantaj sağlamıştır. Uzak mesafe kara ticareti olanakları ve tarım potansiyelleri kentte Yahudi gruplarının uzun süreli yerleşim stratejisini açıklamaktadır.

Sardeis gibi sinagog bulunan bir başka kent Priene'dir. Buradaki sinagog, II. yüzyıl sonu ile III. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Sardeis sinagogu kadar anıtsal bir görünüm sergilemez. Küçük bir ön oda ve ana odadan meydana gelmiş bir konuttan dönüştürülmüştür. Yapı, merkezi oturma alanı ve önünde kare bir sunak şeklinde tasarlanmıştır. Sardeis apsisi cephede olduğu gibi açıkça doğuya yönlendirilmiş bir plana sahiptir.⁴⁸ Odada kazılar sırasında arınma için kullanılan mikve / su yapısı ile menora tespit edilmiştir. Tora perşömenleri lulav, etrog, şofar betimleri yapının açıkça Yahudi inancı için tasarlanmış bir mekân olduğunu ortaya koymaktadır.

Epigrafik kanıtlar, Küçük Asya kentlerinde önemli görevler edinmiş ve kentin kamusal ihtiyaçları için hayır işlerinde bulunmuş Yahudileri aktarır. Örneğin, Sardeis kent konseyinde görevli sekiz Yahudi erkek vatandaşın varlığından eminiz.⁴⁹

Yahudilerin kendi inanç ritüellerini gerçekleştirmek için finansal destek sağladıkları III.-VI. yüzyıl arasındaki yazıt trafiğinden anlaşılmaktadır. Fakat bu konuda ilginç detaylar vardır. Örneğin, Yahudi topluluğu kendi içerisinde kamu yararına inşa faaliyetlerinde bulunduğu gibi Gentile/ Pagan kişiler de Yahudiler adına bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Akmonia kentinden *Julia Severa* adındaki bir Pagan I. yüzyılın ortasında Yahudiler için sinagog inşa ettirmiştir.⁵⁰ İbranice isimler yerine Grekçe ve Latince isimler almış Yahudilere dair örneklerin bilinen varlığı Severa'nın pagan olmadığını bir Yahudi olduğunu da düşünebiliriz. Ancak Yahudi olduğuna dair açıkça ifadenin yer almadığı bu yazılı kanıt şimdilik bir paganın Eski Ahit geleneği ile yakın ilgisinin bir sonucu olduğunu kabul edebiliriz.

Yahudi nüfusunun yer aldığı önemli bir başka nokta Aphrodisias'da, kent konseyinde yer alan dokuz kişi *Theosebeis/ Tanrıdan Korkan* olarak geçmektedir. Bu tanımlı kişilerin Yahudi olmayıp, Yahudi geleneklerine ilgili, belki sinagoglarda ritüelleri takip eden, kutsal metinleri okuyan kişiler oldukları

⁴⁷ Recep Meriç - R. Merchelbach - J. Nollé, - S. Şahin, *Die Inschriften von Ephesos VII 2*, Bonn 1981, no. 3822; Meriç, *Das Hinterland von Ephesos, Archaologis topographische Forschungen im Kaystros Tal*, Österreichischen Archaologischen Institutes in Wien, 2009. Ss. 103-105.

⁴⁸ Trebilco 1991, ss. 55-56.

⁴⁹ Trabilco 2008, s. 77.

⁵⁰ Trabilco 2008, s. 81.

düşünülmektedir.⁵¹ Hellenistik Yahudiler ile diğerleri anlaşılın o ki, ciddi bir karşılıklı etkileşim içerisindeydi.

Geç Antik Çağ Küçük Asya sinagoglarına dair bir başka veri Adndriake'den gelir.2009 yılında kazısı tanımlanan mekân, V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Geç Antik Çağ'da parlayan bir liman kenti olan yerleşim, kilise ve sinagog yapıları ile kozmopolit bir dokuydu. Kazıları sırasında apsise ait olan; menora, şofar ve lulov işlenmiş levhalar ele geçirilmiştir.⁵²

Lydia bölgesi kentlerinden Thyateira, Ionia'da kalabalık bir liman kenti olan Ephesos, Laodikeia, Hierapolis, Apameia, Korykos, Side Yahudilere dair arkeolojik ve epigrafik bilgiler edinilen diğer yerleşimler arasındadır.

3. Geç Antik Çağ'da Kültürel Kimlik Kazanan Yahudi Mekânı

Sinagog, bir Yahudi topluluğunu somut olarak tanımlayan mekândır. Nielsen sinagogu, öncelikli olarak toplantılar için, dua etmek için, bazı hizmetler için oluşturulmuş bir oda olarak belirtmiştir.⁵³ Peki, bu odanın arkeolojik olarak tanımı nedir? Roma dünyasında Pagan ve Hıristiyan toplumların kullandıkları toplantı amaçlı mekânlar pek ala vardı. Bu durumda sinagogu tanımlarken ne gibi özellikler beklemeliyiz?

Sinagogu destekleyen ilk argüman dini ritüeller sırasında kullanılmak için oluşturulmuş havuz/ mikve sistemidir. Sardeis, Priene örneklerinde bu unsura rastlanılmıştır. Fakat denize kıyısı olan Delos ve Ostia gibi yerleşimlerde böyle bir havuza olasılıkla ihtiyaç duyulmadığı için yer verilmemiştir.⁵⁴ Bu durumda mikve sistemi olmayan bir mekânı sinagog olup olmadığını belirleyecek başka unsurlar aramalıyız.

III. yüzyıldan itibaren, Yahudi kültürel kimliğinin belirgin bir unsuru olan menora tasvir sanatında sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Yağ kandilleri, ekmek mühürleri, mozaikler ve mimari plastik örneklerle değin geniş kullanım sahasıyla Yahudi kültürünün önemli bir belirtecidir.⁵⁵ İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize eden haça karşılık menora Yahudiliğin özgürleşmesine dair sembolik bir atıftır. Ancak, Hıristiyan mezarlarında da tasvir edilmiş menora

⁵¹ Marianne Palmer Bonz, "The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 96, 1994, ss. 281-299.

⁵² Nevzat Çevik, *Lykia Kitabı*, Suna İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2015, s. 390.

⁵³ Inge Nielsen, "Synagogue (*synagoge*) and Prayerhouse (*proseuche*): The Relationship Between Jewish Religious Architecture in Palestine and the Diaspora", *Hephaistos* 23,,2005, ss. 92-93.

⁵⁴ Noy 2014, s. 201.

⁵⁵ Lykos Vadisi yerleşimlerdeki menora tasvirlerinin içerdiği anlamlar için bkz. Steven Fine, "The Menorah And The Cross: Historiographical Reflections On a Recent Discovery From Laodicea On The Lycus", (Ed. Elisheva Carlebach, Jacob J. Schacter) *New Perspectives on Jewish-Christian Relations*, Brill, 2012, ss. 33-36

örnekleri bize net bir biçimde sınıflandırma yapmamamız gerektiğini gösterir.⁵⁶ Menoranın bulunması Yahudiliğin bir göstergesi olarak kabul edilse de, menora tek başına bir belirteç olmamalıdır. Menora tasvirli materyallerin theosebeislerce yahut Pagan kişiler tarafından satın alınıp kullanılmış olma ihtimali düşünülmelidir. Aynı şekilde menoranın olmaması da Yahudiliğin olmadığına dair bir sonuca varmak için yeterli değildir.⁵⁷

Benzer bir tasvir örneği altı köşeli yıldız için de geçerlidir. Arkeolojik bağlam içerisinde tespit edilen menoralı yahut altı köşeli yıldız tasvirli malzemeleri üreten zanaatçıların dini gruplara göre üretim yapmamış olabileceğini düşünmeliyiz.⁵⁸ Kendi mimarları ve sanatçıları olmayan bir topluluktan söz ediyorsak bu durumu anlamamız kolaylaşacaktır.⁵⁹

Arkeolojik araştırmalar Helenistik Yahudiler ile Yahuda arasında belirgin farklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Tasvir sanatı diasporada yerel Yunan ve Roma unsurlarının etkisiyle sıkça benimsenip, uygulanmıştır. Dura-Europos'da özel konuttan dönüştürülmüş bir sinagog yapısı, bu açıdan en dikkat çekici olanıdır.⁶⁰ İnsan tasvirlerinin bolca uygulandığı iç mekân yerel siyaset, ekonomi ve sanatsal ilginin sinagoglar arasında belirleyici bir unsur olduğunu düşündürmektedir.

Yerel bazı farklılıklar olsa da, Küçük Asya diasporasında sinagoglar, mekânsal kimliğini Geç Antik Çağ'da tamamlamış görünmektedir. Sardeis ve Priene örneklerinin hemen hemen çağdaş olması da hesaba katıldığında III. yüzyıl sonu IV. yüzyıl başında sinagoglar bilinçli bir şekilde doğuya, Kudüs/ Yahuda yönüne yöneltilmiş mekânlardır. Ayrıca, yakın tarihli Andriake kazılarının güvenilir verileri, Yahudi topluluklarının Geç Antik Çağ ticaret kentlerinde kalabalık gruplar halinde varlığını işaret etmektedir.

Buraya kadar mekânsal veriler üzerinden kurgulamaya çalıştığımız Yahudi varlığını farklı bir yönden ele alalım. Geç Antik Çağ'dan itibaren giderek Hıristiyanlaşan Roma İmparatorluğu yeni süreçte Yahudilerle ilişkilerini nasıl sürdürmüştü?

Hıristiyan imparatorlar eliyle Kudüs üzerine ilginin artmasıyla Hadrian dönemine nazaran Yahudilerin kentte görünüşleri artmıştır. Çoğu uzmana

⁵⁶ Noy 2014, s. 204.

⁵⁷ Noy 2014, s. 204.

⁵⁸ Noy 2014, s. 200; Neilsen 2005, s. 104.

⁵⁹ Smyrna Antik Kenti Kazıları başkanı Doç Dr. Akın Ersoy'a kazı malzemelerindeki konuya dair görüşleri için, doktora tez danışmanım Prof. Dr. Binnur Güler'e Geç Antik Çağ arkeolojisi üzerine görüşleri için teşekkür ediyorum.

⁶⁰ Rina Talgam, "Constructing Identity Through Art: Jewish Art as A Minority Culture In Byzantium", (Ed. Katrin Kogman-Appel, Mati Meyer), *Between Judaism and Christianity*, ss. Brill, 2008, ss. 402-411.

göre, Filistin bölgesine yönelik, IV. yüzyıl ile VII. yüzyıl arasında imparatorluğun hemen hemen tamamında yaşanan din değişimi sonucu ciddi bir nüfus artışı gözlemlenir. Bunun en belirleyici nedeni bölgenin kutsal toprak olarak inanç sahiplerini kendine çekmesidir.⁶¹ Ancak imparatorluğun Yahudi vatandaşları ile ilişkileri ne yazık ki pek olumlu manzaraya sahip değildir. Hadrian dönemi Romanizasyon süreci bu kez yerini Bizans merkezi kilise itikadına tabi olmayı zorunlu kılan bir anlayışa bırakır. Tüm Yahudilerin Hıristiyan vaftizini kabul etmesini bildiren emirnameler sıkça tekrarlanmıştır. İlk olarak Herakleios ve ardından III. Leo, I. Basil, I. Romanos Lekapanos ve Nikaia İmparatorluğu'nun meşhur hükümdarı John Vatatzes, hoşgörüsüz emirler sıralayanlardır. Tüm bu çabalar, Yahudiliği asimile etmenin uzun soluklu isteğinin yansımalarıdır.⁶²

Constantin ile başlayan toplumsal yapıdaki radikal değişim Yahudiler için, anlaşılan o ki, kilise baskının eklemlendiği yeni bir süreci yaratmıştır. Hukuki metinler varlıklarını tanıyor olsa da, tesis edilen yeni din ve imparatorluk tamamıyla Yahudiliğin karşısında bir tavır sergilemiştir.⁶³ İmparatorlarla hahamların dini görüşleri hiçbir zaman uyumlu olmamıştır.⁶⁴ Eski Ahit kökenli miras alınan gelenekler, kutsal kişiler, hikâyeler, Doğu Roma kiliselerinde tasvir sanatını etkilerken, bu tasvirlerde açıkça Yahudilere karşı negatif betimler olduğu gözlemlenmiştir.⁶⁵

Sonuç

Romanizasyon politikalarının imparatorluk içerisinde bir halk grubu olan Yahudiler üzerindeki etkisini ele alarak başlayan bu çalışma, özellikle Hadrian dönemi Yahudi isyanının neden ve sonuçlarını tartışmıştır. Yahudi dinini ve dolayısıyla da kimliğini en önemli belirteçlerinden olan sünnet geleneğinin imparatorların açıkça yasaklamaları dikkat çekicidir.

⁶¹ Filistin bölgesinin Geç Antik Çağ yerleşim ve nüfus hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Doran Bar, "Population, Settlement and Economy in Late Roman and Byzantine Palestine (70-641 AD)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.67, No. 3 (2004), ss. 307-320.

⁶² Lange 2019, ss. 37-38.

⁶³ İtikat odaklı imparatorluk kapsamındaki çeşitli tartışmalar için bkz. Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

⁶⁴ Oded Irshai, "Confronting A Christian Empire: Jewish Life and Culture In The World Of Early Byzantium", s. 25.(Ed. Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy G. Stroumsa, Rina Talgam) *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture Volume 14, Brill, 2012. s. 25.

⁶⁵ Tasvirlerde Yahudiler genellikle abartılı ağız, burunlarla tanımlanmış olmasının negatif bakış açılarının bir dışı vurumu olduğu, Yahudilerin gerçek hayattaki özelliklerinden farklı yansıtıldığı belirtilmiştir. Örneğin VI. yüzyılın başlarından itibaren el yazmaları gösterimlerinde, başını örtecek şekilde bazen de yüzlerinin örtüldüğü bir tür cübbe ile tasvir edilen Yahudi kimliği dikkat çekicidir. Bkz. Lange 2019, s. 31.

Avram doksan yaşındayken Rab ona görünerek, "Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım" dedi, "Benim yolumdan yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceğim, soyunu olabildiğine çoğaltacağım."Avram yüzüstü yere kapandı. Tanrı, "Seninle yaptığım antlaşma şudur" dedi, "Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın Avram değil, İbrahim" olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak..."Seninle ve soyunla yaptığım antlaşmanın koşulu şudur: Aranızdaki erkeklerin hepsi sünnet edilecek.. (Tevrat, Yarattılış, 17, 1-11)

Kutsal kitabın açık emrini yerine getirmeyi sürdüren Yahudi halkı, sünnetin yasaklanma girişimleri ve tapınak bölgesinde inşa edilmek istenen pagan tapınağı projesinin etkisiyle başlayan büyük isyanı, çok sert müdahaleler ile bastırılmış ve Yahuda bölgesindeki Yahudi izlerinin ciddi bir biçimde silindiği bir dönemi beraberinde getirmiştir.

Küçük Asya diaspora yerleşimleri, Hellenistik Dönem'den itibaren ele alınmıştır. Yahudilerin yaşadıkları kentlerde kapalı bir toplum özelliği göstermeyip, yönetici statüsü dahi elde ettikleri göz önüne alındığında, ilişkilerin her zaman negatif bir havada geçmediği anlaşılmıştır. Akmonia örneğinde gördüğümüz gibi, Yahudi olmayan biri tarafından sinagog inşası için bağış yapılmış olma ihtimali, süreci çok daha ilginç kılmaktadır. Yahudi topluluklarının yaygın Grekçe kullanımı düşünülürken, ayrıca Yahudi dini metinlerinin de etkin olduğu bu noktada kabul edilebilir durmaktadır.

Geç Antik Çağ'da, mekânsal bir kimlik kazanan sinagogların arkeolojik bağlamda izi sürülmüştür. III. yüzyıl ile başlayan artan sinagog inşa faaliyetleri, bölgesel farkları olsa da standart bir görünüm aldıkları belirtilmiştir. Arkeolojik buluntuların "Yahudi Sanatı" olarak tanımlanabilecek bir kategori yapmamıza izin verip vermeyeceği sorulmuştur. Mikve sistemi, menora tasviri, altı köşeli yıldız tasvirleri bir mekânı Yahudi kimliği ile örtüştürebileceği gibi, aksi bir olasılığın olabileceği örneklerle verilmiştir.

Kaynakça

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. Suna Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 2005.

Adam, Jean-Pierre, *Roman Building, Materials and Techniquesss*, Roudledge, 2005.

Aktüre, Sevgi, *İÖ 6.Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

Altınoluk, Sencan, *Hypaipa A Lydian City During The Roman Imperial Period*, İstanbul, Ege Yayınları, 2013.

Aytaçlar, Pınar Özlem, "Küçük Asya'nın Romanizasyon'u", *Romalılar I, Doğu Batı*, Sayı 49, (2009): 286-296.

Bar, Doran, "Population, Settlement and Economy in Late Roman and Byzantine Palestine (70-641 AD)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.67, No. 3 (2004): 307-320.

Bonz, Marianne Palmer, "The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of its Rise to Prominence," *HSCP* 93, (1990): 343-59.

Bonz, Marianne Palmer "The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 96, 1994, ss. 281-299.

Boatwright, T, *Hadrian And The Cities Of The Roman Empire*, Princeton University, 2000.

Bora, Siren, *Anadolu Yahudiler Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2017.

Bora, Siren, *Başlangıçtan Günümüze Tire'de Yahudi İzleri*, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Çevik, Nevzat, *Lykia Kitabı*, Suna İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2015

Duygu, Zafer, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul, Divan Kitap, 2017.

Duygu, Zafer, *Nikomedeia (İzmit)ve Hıristiyanlık İlk Beş Yüzyıl*, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2018.

Eck, Werner, "The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View," *JRS* 89 (1999): 76-89.

Fine, Steven, "The Menorah And The Cross: Historiographical Reflections On a Recent Discovery From Laodicea On The Lycus", (Ed. Elisheva Carlebach, Jacob J. Schacter) *New Perspectives on Jewish-Christian Relations*, Brill, (2012): 31-50.

Friesen, Stephen J. *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family*. Religions in the Graeco-Roman World, Volume116, Leiden, Brill, 1993.

Goodman, Martin "Jews, Greeks, and Romans", (Ed. Martin Goodman) *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford University Press, (1998): 3-14.

Gülbay, Onur, *Anadolu'da İmparator Hadrian Dönemi İmar Faaliyetleri*, İstanbul, Alim Yayınları, 2015.

Inge, Nielsen, "Synagogue (*synagoge*) and Prayerhouse (*proseuche*): The Relationship Between Jewish Religious Architecture in Palestine and the Diaspora", *Hephaistos* 23, (2005): 64-111.

Irshai, Oded, "Confronting A Christian Empire: Jewish Life and Culture In The World Of Early Byzantium", (Ed. Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy G. Stroumsa, Rina Talgam) *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture Volume 14, Brill, 2012: 17- 64.

Kaçar, Turhan, *Geç Antik Çağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Kaçar, Turhan "Geç Antik Çağ Nedir?" (Ed. Celal Şimşek, Turhan Kaçar), *Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2018: 3-11.

Lange, Nicolas de, " Hebraism and Hellenism: The Case of Byzantine Jewry", *Poetics Today, Vol. 19, No. 1, Hellenism and Hebraism Reconsidered: The Poetics of Cultural Influence and Exchange I*, Duke University Press, (1998): 129-145.

Lange, Nicolas de, " The Byzantine Jewish Other, Identity and The Other Byzantium, *Papers From The Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (Eds: Koray Durak-Ivana Jevtic), İstanbul, Anamed, (2019): 27- 40.

Lefebvre, Henri, *Mekanın Üretimi*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, Sel Yayınları, 2019.

MacDonald, William L., *The Pantheon: Design, Meaning, and Progeny*, Harvard University Press, 1976.

MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire I*, Yale University Press, 1982.

Mattingly, *Imperialism, David J., Power, and Identity Experiencing the Roman Empire*, Princeton University Press, 2011.

Meriç, Recep, Merchelbach, J. Nollé, S. Şahin, *Die Inschriften von Ephesos VII 2*, Bonn 1981,

Meriç, Recep, *Das Hinterland von Ephesos, Archaeologis topographische Forschungen im Kaystros Tal*, Österreichischen Archaologischen Institutes in Wien, 2009.

Nielsen, Inge. "Synagogue (*synagoge*) and Prayerhouse (*proseuche*): The Relationship Between Jewish Religious Architecture in Palestine and the Diaspora", *Hephaistos* 23, (2005): 65-111

Noy, David. "Jewish Archaeology And Art in Antiquity", (Ed. James K. Aitken, James Carleton Paget), *The Jewish–Greek Tradition In Antiquity And The Byzantine Empire*, Cambridge University Press (2014): 200- 2014.

Özyıldırım, Murat, Sevim Ayteş Canevello, *Cilicia'da Yahudiler*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019.

Price, S. R. F., *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, (Çev. Taylan Esin), Ankara, İmge Kitabevi, 2004.

Rykert, Joseph, *The Idea of Town, The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Faber and Faber, 2011.

Seager, Andrew R., "The Building History of the Sardis Synagogue", *AJA*, Vol. 76, No 4, (1972): 425-435

Sennett, Richard, *Ten ve Taş Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*, (çev. Tuncay Birkan) İstanbul, Metis Yayınları, 2014

Şimşek, Celal, Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2018.

Talgam, Rina, "Constructing Identity Through Art: Jewish Art as A Minority Culture In Byzantium", (Ed. Katrin Kogman-Appel, Mati Meyer), *Between Judaism and Christianity*, ss. Brill, (2008): 402-411.

Trebilco, Paul, *Jewish Communities In Asia Minor*, Society For New Testament Studies, Monograph Series 69, Cambridge University Press 1991.

Trabilco, Paul, "The Jews In Asia Minor, 66–C. 235 CE", (Ed. Steven T. Katz), *Judaism Volume IV The Late Roman-Rabbinic Period* Cambridge University Press, (2008): 75- 82.

Walker, Susan, "The Architecture of Cyrene and Panhellenion", *In Cyrenica in Antiquity*, (Ed. Graema Barker, John A. Lloyd, Joyce M. Reynolds.) British Archaeological Reports, 1985 *London*, (1985): 97-104.

Poliakoff, Michael, "Jacob, Job, and Other Wrestlers: Reception of Greek Athletics by Jews and Christians in Antiquity", *Journal of Sport History*, Vol. 11, No. 2 (1984): 48-65.

Bonz, Marianne Palmeri "The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 96, 1994, ss. 281-299.

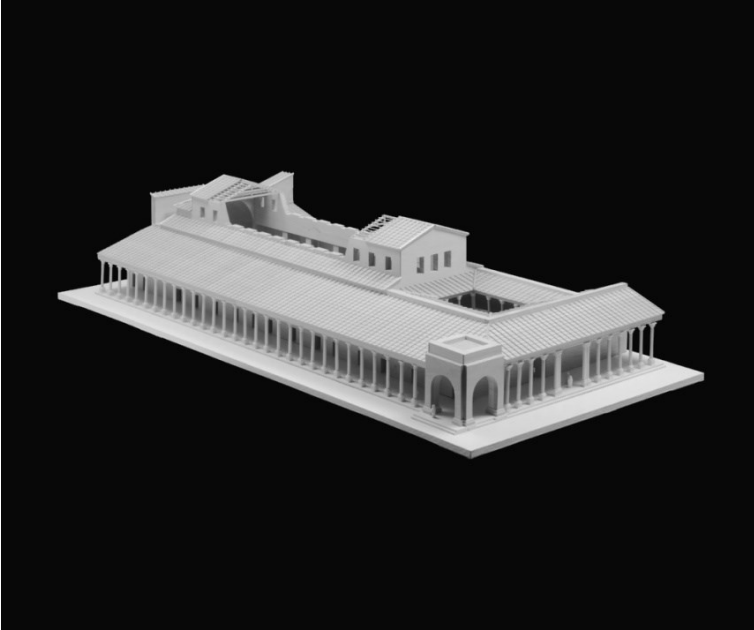
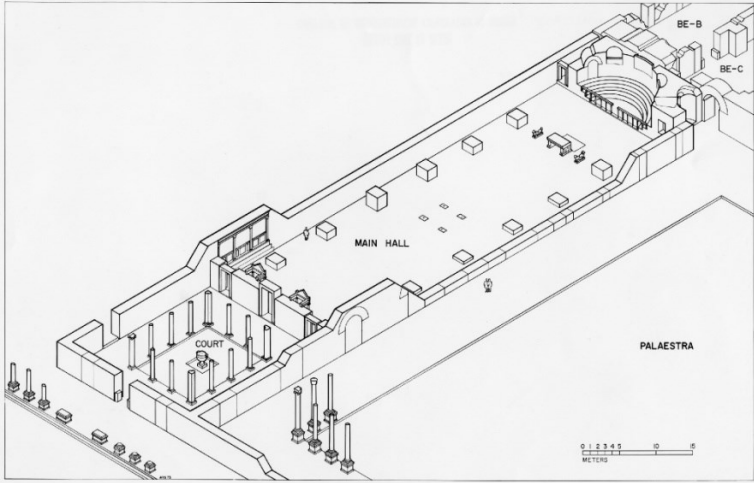
1. Ekler Görseller

Görsel 1: Roma ve Geç Antik Çağ'da Yahuda çevresi

Görsel 2: Küçük Asya'da belli başlı Roma kentleri. (Barrington Atlas of the Greek and Roman World'dan alıntıdır.)

Görsel 3a: Sardis sinagogunun havadan fotoğrafı, **3b:** Sardis sinagogu plan ve iç tasarımı, **3c:** Sardis sinagogu dış mekan canlandırması. (<http://sardisexpedition.org/>'dan alıntıdır.)

Görsel 4: Sardeis sinagog kazılarında bulunmuş menaro tasvirli levha.
(<http://sardisexpedition.org/>'dan alıntıdır.)

Görsel 5: Priene sinagog kazılarında bulunan menora kabartmalı levha.(<http://smb-digital.de/eMuseumPlus> dan alıntıdır.)